

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

ICSSR, New Delhi Sponsored

National Level Seminar in Interdisciplinary subject

FINANCIAL LITERACY AND DIGITAL PAYMENT SYSTEM IN INDIA

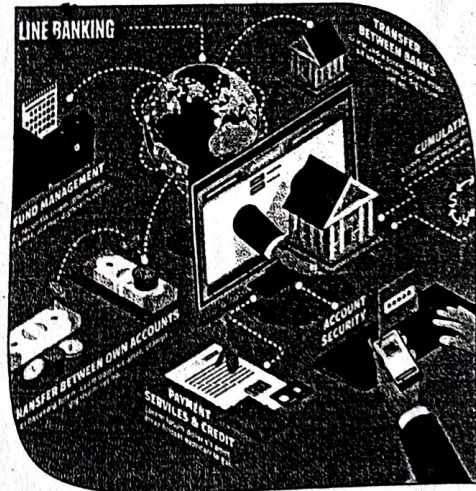
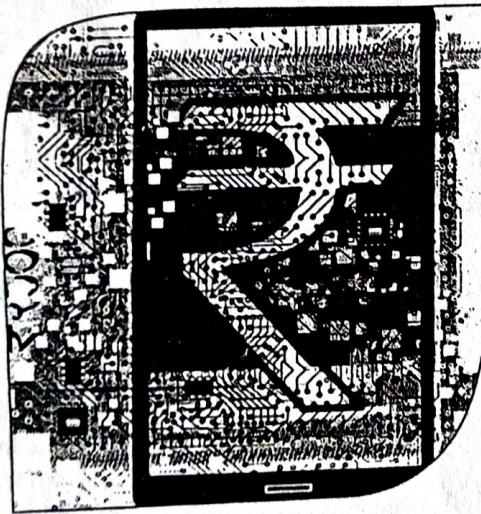
Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale), Tq. & Dist. Latur

Affiliated to Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA,

DHOKI, TQ. & DIST. OSMANABAD. (MS)

Saturday, 28th December 2019

Pri. Dr. Haridas Fere
Chief Editor

Dr. Balasaheb Maind
Editor

Organized By
Department of Economics
Vasant Rao Kale Mahavidyalaya, Dhoki
Tq. & Dist. Osmanabad (MS).

Vol.
II

चलनामध्ये बदल घडवून आणला तो ते थेट प्लॅस्टीक मनीच. यामुळे मोठी रोख रक्कम घेवून फिरण्याची तितकी गरज नाही. भारतात हे पर्याय बऱ्याच वर्षांपासून उपलब्ध झाले असून अलीकडे याचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जात आहे.

बीट कार्ड :-

हा प्रकारच्या कार्डसना अपण Prepaid कार्डस म्हणु शकतो. कारण डेबीट कार्ड वापरण्यासाठी बँक खात्यामध्ये रक्कम जमा केलेली असावी लागते. हे कार्ड बँक खात्यामध्ये शिल्लक रक्कम असेपर्यंत वापरता येते. डेबीट कार्ड द्वारे विक्रेत्याकडे व्यवहार करताना कार्ड वापरल्यावर खातेधारकाच्या बँक खात्यामधून विक्रेत्याच्या खात्यात थेट रक्कम जमा होते.

क्रेडीट कार्ड :-

हा प्रकारच्या कार्डसना आपण Post Paid कार्डस म्हणु शकतो. कारण ह्यामध्ये आपण आधी व्यवहार करून नंतर महिना अखेरीला पैसे बँकेत भरतो. यासाठी बँक खात्री करून खातेदारांना एक मर्यादा घातलेले क्रेडीट कार्ड देते ज्याद्वारे तो कधीही मर्यादेपर्यंत खरेदी करू शकतो. खरेदीवेळी बँक खातेधारकाच्या वतीने पैसे जमा करते व नंतर महिना अखेरीस बँक बिल पाठविते ज्यानुसार खातेधारक ती रक्कम बँकेमध्ये जमा करतो.

इंटरनेट बँकिंग :-

या पर्यायामध्ये आधी बँकेकडे अर्ज द्यावा लागतो त्यानंतर बँक खातेधारकाला यूजर आयडी व पासवर्ड देते. याला 'ऑनलाईन बँक खाते' असेही म्हणता येईल. आयडी पासवर्ड घेवून तुम्ही तुमच्या बँकेच्या इंटरनेटच्या ऑनलाईन व्यवहारासाठी तयार. खरेदी करताना इंटरनेट बँकिंग पर्याय निवडायचा, आपली बँक निवडायची, यूजर आयडी, पासवर्ड टाकायचा, तुमच्या फोनवर आलेला OTP तेथे टाकायचा की झाली खरेदी. हा पर्याय सर्व पर्यायामध्ये नक्कीच सर्वात सुरक्षित आहे. तुमच्या खात्यामधून कोणताही व्यवहार झाला की, एक ई-मेल आणि एक SMS सुद्धा येतो. तुम्ही ऑनलाईन / ऑफलाईन केलेल्या सर्व व्यवहाराची नोंद या वेबसाईटवर कधीही पाहू शकतो. ती स्टेटमेंट प्रिंट करू शकता यालाच नेटबँकिंग सुद्धा म्हणतात.

ई-वॉलेट / मोबाईल वॉलेट :-

ई-वॉलेट म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक कार्डाचा तो एक प्रकार असून संगणक किंवा स्मार्टफोनने ऑनलाईन व्यवहार करण्यासाठी वापरले जाते. ई-वॉलेट बँक खातेधारकाच्या खात्याशी जोडावे लागते आणि त्यानंतर खात्यावरून पैसे खर्च करता येतात. सोप्या भाषेत सांगायचे तर हे मोबाईलमध्ये असलेले आभासी पॉकेट आहे. जे व्यवहारासाठी खऱ्याखऱ्या पाकीटाची जागा घेऊ पाहतय. या मोबाईल वॉलेटमध्ये आपण ठराविक रक्कम साठवू शकतो आणि ते कुठेही व्यवहारासाठी वापरता येते. ऑनलाईन व्यवहार (खरेदी) रिचार्ज / पैसे पाठविणे इत्यादी तसेच ऑफलाईन ठिकाणी जसे की, किराणा विक्रेते, शिक्षा, टॅक्सीचालक, दैनंदिन विक्रेते (भाजी, पेपर इ.), थियटर कॉन्सर्ट यांना पैसे देण्यासाठी सहज करता येतो. या वॉलेटमध्ये तुम्ही तुमच्या बँकखात्यामधून डेबीटकार्ड/क्रेडीटकार्ड/नेटबँकिंग द्वारे पैसे भरायचे आणि ते पैसे नंतर वरील प्रमाणे ठिकाणी Send Money / Receive Money असे पर्याय वापरू शकता, हा पर्याय पूर्ण सुरक्षित केलेले असून तुमच्या वॉलेट यूजर आयडी, पासवर्ड यांना सुरक्षित केलेले असून तुमच्या वॉलेटमधून कोणताही व्यवहार झाला की, एक ई-मेल आणि एक SMS सुद्धा येतो. सध्या बरेच मोबाईल वॉलेट उपलब्ध आहेत. पेटिएम, फ्री चार्ज, मोबीक्वीक, ऑक्सीजन इत्यादी.

युपीआय (United Payment Interface) :-

युपीआय ही एक अशी व्यवस्था आहे की, ज्यामध्ये अनेक बँकांच्या अनेक खात्यांना एकच मोबाईल अ‍ॅप्लिकेशनद्वारे आणून सोयीस्कर पैसे पाठविणे, रक्कम भरणे, खरेदी एकाच ठिकाणी एकाच अ‍ॅपमध्ये उपलब्ध होते. या पद्धतीमध्ये लॉगीन यूजरआडी, पासवर्ड, बँकखात्याचा क्रमांक, IFSC यापैकी कशाचीही गरज नाही. युपीआय मध्ये केवळ यूजर नेमचा वापर होतो. ज्याद्वारे व्यवहार थेट बँकेमधून पार पडतात. या युजरनेमला VPA (व्हेर्युअल प्रायवेट अ‍ॅड्रेस) म्हणतात. यामुळे पैसे पाठविण्याकरीता केवळ या नावाचाच वापर करून काही क्षणात पैसे पाठविता येतात. युपीआय आणि मोबाईल वॉलेट या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी असून युपीआय मध्ये मोबाईल वॉलेट प्रमाणे रक्कम भरावी लागत नाही. यासाठी थेट बँक खात्यामधूनच व्यवहार केला जातो. हे वापरण्यासाठी तुमचा फोन तुमच्या बँक खात्याला मोबाईल / नेटबँकिंगमार्फत जोडलेला असावा लागतो. त्यानंतर तुम्ही तुमच्या बँकेचे अधिकृत अ‍ॅप फोनमध्ये डाऊनलोड करा. तोच मोबाईल क्रमांक युपीआयशी जोडा आणि व्यवहारासाठी हे अ‍ॅप वापरा. याला ऑफ लाईन पर्यायसुद्धा उपलब्ध आहे. हा पर्याय तुमच्या फोनवरून *#99# डायल करून वापरता येईल.

मोबाईल बँकिंग :-

मोबाईल बँकिंग हा व्यवहार करण्याचा नवा मार्ग असून यामुळे रोख रक्कम जवळ बाळगावी किंवा साध्या कामासाठी बँकेमध्ये फेऱ्या मारण्याची गरज नाही. आता ही सुविधा जवळपास प्रत्येक प्रमुख बँकेमध्ये उपलब्ध असून मोबाईल अ‍ॅपद्वारे SMS किंवा USSD द्वारे सुद्धा बँकिंगसाठी पर्याय उपलब्ध आहेत. हा फोन बेसीक फोन / इंटरनेट नसलेल्या फोन्ससाठी तयार करण्यात आला असून प्रथम तुमचा फोन क्रमांक बँकेमध्ये तुमच्या खात्याला जोडावा लागतो. त्यानंतर तुम्हाला MMID कोडची माहिती SMS द्वारे पाठवून सहज पैसे पाठविता येतात.

SMS द्वारे :- यासाठी बँकेच्या निर्देशानुसार काही ठराविक संज्ञा दिलेल्या असतात जे की, <mobile No> <MMID> <Amount> <User ID> <MPIN> ही एसबीआयची संज्ञा आहे.

UDSS द्वारे :- युपीआय साठी ऑफलाईन पद्धत म्हणजे UDSS द्वारे व्यवहार सरकारद्वारा सर्व बँकांना सूचना देवून *#99# एकच क्रमांक निश्चित करण्यात आला असून याद्वारे खात्यातील शिल्लक तपासणे पैसे पाठविणे हे व्यवहार करता येतात.

आधार कार्ड बँकिंग :-

Adhar Enabled Payment System (AEPS) ही एक अशी पेमेंट सेवा आहे ज्याद्वारे आधारचा वापर करून संबंधीत आधार एनेबल बँक खात्यामध्ये प्राथमिक बँक व्यवहार करता येतो. या प्रकारच्या व्यवस्थेमध्ये आधी कार्डधारकाला आधार कार्ड बँक खात्याला संलग्न

करावा लागतो. त्यानंतर ज्या ठिकाणी पैसे घ्यायचे आहेत तेथे तूमचा आधार टाका व तूमच्या बोट्याचे फिंगरप्रिंट घ्या लगेच व्यवहार पार पडेल. म्हणजे आधारकार्डवरील क्रमांक आणि बायोमेट्रिक पद्धतीने बोट्याचे स्कॅन याद्वारे पैसे ट्रान्सफर, शिल्लक पैसे काढणे इत्यादी व्यवहार करता येतात ही व्यवस्था सध्यातील खूपम कमी ठिकाणी आहे.

रोकडरहित अर्थव्यवस्थेचे फायदे :-

- 1) रोकडरहित व्यवहार करणे सूलभ व सोयीचे असते तसेच ते रोख रक्कम हाताळण्यापेक्षा अधिक सुरक्षीतही असते आणि जोखीम कमी होऊन चोऱ्या, दरोडा, लुटपाट यांचे प्रमाण कमी होईल.
- 2) कागदी चलन छापण्याची आवश्यकता कमी झाल्यामुळे कागदाच्या मागणीत घट होते. परिणामतः कमी झाडे कापली जातात आणि त्यामुळे सहाजिकच पर्यावरण संरक्षणात आणि संवर्धनात मोठा हातभार लावता येतो.
- 3) डिजिटल व्यवहारामुळे सर्व आर्थिक व्यवहार अत्यंत कमी वेळात कुठेही न जाता पार पाडता येतात. त्यामुळे पैशाची व वेळेची बचत होऊन ग्राहकांच्या समाधानात वाढ होते.
- 4) रोकडरहित व्यवहाराद्वारे अर्थव्यवस्था अधिक प्रगत व विकसित होते आणि रक्कम प्रदान प्रणाली आधुनिक करता येते तसेच रोकडरहित व्यवहारामुळे अर्थव्यवस्थेत अधिक पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व स्थापित करणे आणि समांतर व बेकायदेशीर अर्थव्यवस्थेचे निर्मूलन करणे शक्य होते.
- 5) व्यापारी वर्गाला त्यांच्या भौगोलिक कक्षांच्या पलीकडे जाऊन व्यापार करणे शक्य होते. त्यांच्या व्यवसायातील ग्राहकांची संख्या वाढवता येते आणि त्याद्वारे व्यवसायाची वृद्धी करता येते.
- 6) डिजिटल साधनाची आर्थिक व्यवहार केल्यास त्याची सर्व बँका व वित्तिय संस्थाकड तोंद होते. त्यामुळे कर चोरीचे प्रमाण कमी होऊन ते नगण्य राहिले.
- 7) रोख आर्थिक व्यवहारामुळे अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार वाढला आहे. रोकडरहित अर्थव्यवस्थेमुळे भ्रष्टाचारमुक्त समाजव्यवस्थेची निर्मिती होईल.
- 8) बनावटी चलनामुळे देशात आतंकवाद, दहशतवाद व नक्षलवाद यांना खतपाणी मिळते. रोकडरहित अर्थव्यवस्थेमुळे बनावटी चलनाची समस्या आपोआप संपुष्टात येते.
- 9) आर्थिक व्यवहार ऑनलाईन झाले तर सरकारला आणि लोकांना कर भरण्याची आणि चुकवणाऱ्याची माहिती ऑनलाईन बघता येते आणि कर वाचण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांना लगाम बसतो.
- 10) ज्या ठिकाणी बँकिंगच्या सुविधा नाहीत अशा ठिकाणी ई-पेमेंट किंवा मोबाईल बँकिंगच्या माध्यमातून सहज व्यवहार करता येतात. तसेच कल्याणकारी योजनांचा निधी लाभाऱ्यांच्या खात्यात सहज पोहचवता येणार आहे.

रोकडरहित अर्थव्यवस्थेचे तोटे

- 1) सायबर गुन्हे हे रोकडरहित अर्थव्यवस्थेसमोर मोठे आव्हान आहे. बँक खाते हॅक होणे, खात्यातील रक्कम परस्पर काढून घेणे अशा सायबर क्राईम फसवणुकीत वाढ होण्याची शक्यता आहे.
- 2) भारतात निरक्षरता व अज्ञान मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे डिजिटल साधनांचा वापर अनेकांना करता येणार नाही. त्यांना तांत्रिक व्यवहाराचे प्रशिक्षण देणे हे एक मोठे आव्हान आहे.
- 3) आपल्या देशात सर्व ठिकाणी इंटरनेटचे जाळे शक्य नसल्यामुळे आणि रोकडरहित अर्थव्यवस्थेत आर्थिक व्यवहार अंमलात आणण्यासाठी इंटरनेटचे जाळे सर्वदूर असणे आवश्यक आहे. अरोखीने व्यवहार करण्यासाठी लागणारी सुविधा भारतात उपलब्ध नाही
- 4) बरेचदा वेगवेगळ्या बँकांखात्यातील पिन नंबर व पासवर्ड वेगवेगळे असल्याने ते लक्षात राहत नाही. त्यामुळे आर्थिक व्यवहारात अडचणी निर्माण होतात.

संदर्भसूची :-

- 1) योजना, मासिक फेब्रुवारी 2017
- 2) सकाळ साप्ताहिक मासिक नोव्हेंबर-डिसेंबर 2016
- 3) लोकप्रभा मासिक, नोव्हेंबर-डिसेंबर 2016
- 4) लोकसत्ता वर्तमानपत्र 15-18 नोव्हेंबर 2016
- 5) कुरुक्षेत्र मासिक, डिसेंबर 2016
- 6) रिसर्च व्हिजन कॉमर्स, मॅनेजमेंट अँड सोशल सायन्स